

Aardse strijd om de hemelse

Hoe het orthodoxe christendom het won van het arianisme

In de vierde eeuw stond het christendom bloot aan een snijdende controverse: waren Vader, Zoon en Heilige Geest één of was de Zoon minder dan de Vader omdat hij door hem geschapen was? Dit laatste geloofde de priester Arius (256-336). Het arianisme zou het uiteindelijk afleggen tegen het orthodoxe geloof in de drie-eenheid. Dat dit gebeurde was vooral het resultaat van 'aardse' ontwikkelingen.

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

Gedurende haar geschiedenis ging het in de katholieke kerk regelmatig over de zoektocht naar wat nu de enige echte vorm van het christendom was. Ook Luthers reformatie van de zestiende eeuw kan in dat licht gezien worden. De adel speelde toen een belangrijke rol in het succes van deze nieuwe leer. Hierdoor lijkt het alsof de adel altijd bepaalt wat het volk gelooft en wat dus de juiste kerkleer is. Dit is echter niet altijd waar. Een van de eerste uitingen van deze zoektocht naar de juiste leer was de strijd tussen de orthodoxie en het arianisme. Feitelijk ging het hierbij om een klein verschil van inzicht, dat echter wel aan de basis van het geloof staat. In het arianisme gaat men er namelijk van uit dat God de Vader, Jezus de Zoon, en de Heilige Geest, drie

verschillende goddelijke entiteiten zijn, waarbij Jezus slechts een ondergeschikte rol speelt. Hiermee stond het arianisme lijnrecht tegenover de orthodoxie van de katholieke kerk. Deze stelt namelijk dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest gelijk zijn. Er bestaat wat de orthodoxie betreft geen hiërarchie. In de vierde en vijfde eeuw, de beginjaren van de katholieke kerk, werd deze discussie tot op het hoogste niveau uitgevochten, met wisselend resultaat. Ondanks de steun van de toenmalige heersers wist het arianisme zich echter niet staande te houden. Daarom is het interessant om eens te bekijken waarom de orthodoxie en niet het arianisme het West-Romeinse Rijk overleefd heeft en het uiteindelijk de belangrijkste vorm van het katholicisme is geworden. ▶

Mozaïek (gedeelte) van de doop van Jezus in het baptisterium van de arianen in Ravenna. Rechts Johannes de Doper, de linkerfiguur symboliseert de rivier de Jordaan. Rondom staan de twaalf apostelen.

hiërarchie

De Vader, de Zoon en de Heilige Geest zijn één: de drie-eenheid geschilderd door Jusepe de Ribera, omstreeks 1635. Museo del Prado, Madrid.

1 In Johannes 14:28 staat bijvoorbeeld dat Christus zelf gezegd heeft dat God de Vader hoger staat dan Jezus zelf. En in Mattheus 12:31-32 staat dat Jezus zegt dat bespottling van hem wél vergeven kan worden, maar bespottling van de Heilige Geest absoluut niet.

De oorsprong

Arius was een theoloog die leefde tussen ongeveer 256 en 336. Hij was geboren in Libië en had nog bij Sint-Lucianus van Antiochië gestudeerd. Arius was diaken, en later priester in een voor-aanstaande kerk van Alexandrië, de 'Baucalis', waar hij een invloedrijk prediker was. Hij was het niet helemaal eens met de heersende gedachte dat God, Jezus en de Heilige Geest volledig gelijkwaardig waren. Arius zag zijn stelling bevestigd in een aantal Bijbelse teksten, waaruit volgens hem onomstotelijk bleek dat er een hemelse hiërarchie bestond waarbij Jezus ondergeschikt is aan God, de Vader.¹ Als priester kwam hij met die gedachten in botsing met zijn bisschop, Alexander van Alexandrië. Arius beschuldigde Alexander van Bijbelse onnauwkeurigheid, omdat hij de verschillen tussen de Vader en de Zoon weg-wuifde met zijn nadruk op de 'eeuwige generatie'. Alexander beschuldigde Arius op zijn beurt van het ontkennen van de heiligheid van de Zoon. Deze theologische discussie kreeg echter ook een heel belangrijke politieke component. De benoeming van Alexander tot bisschop van Alexandrië

Bronzen hoofd van Constantijn, vierde eeuw. Musei Capitolini, Rome.

was namelijk ten koste gegaan van zijn directe concurrent bisschop Militius. De fanatieke aanhangers van Militius namen 'wraak' door Arius in zijn strijd tegen Alexander te steunen. Niet dat dit ook meteen betekende dat zij zijn ideeën over de drie-eenheid deelden. De insubordinatie van Arius was voor hen vooral een smet op de autoriteit van bisschop Alexander. Het is daarom heel goed mogelijk dat wat voor Arius een zuiver religieus debat was, door Alexander vooral gezien werd als een aanval op zijn gezag en autoriteit. In dat licht is de in onze moderne ogen wat rigoureuze oplossing van Alexander dan ook goed verklaarbaar. Want omdat Alexander het niet voor elkaar kreeg om de discussie met deze lastige priester te winnen, besloot hij het probleem op een andere manier op te lossen. Rond 320 riep hij bijna honderd bisschoppen uit Egypte en Libië bijeen en onder zijn bezielende leiding werd Arius als ketter geëxcommuniceerd en uit zijn ambt gezet.

Arius trok zich echter weinig van deze excommunicatie aan en vertrok naar Palestina, waar hij de steun kreeg van enkele prominente bisschoppen die ook onderricht hadden gekregen van Sint-Lucianus en die zijn ideeën deelden. Een van hen was bisschop Eusebius van Nicomedia. Door zijn ambt in de stad Nicomedia was hij de belangrijkste bisschop van het oostelijke rijk. Want hoewel Alexandrië op Rome na de grootste stad van het Romeinse Rijk was, en een vooraanstaand wetenschappelijk centrum, was Nicomedia de rijkste stad in de Griekse wereld. Bovendien werd beweerd dat de kerk in Nicomedia was gesticht door de apostel Marcus zelf, wat extra aanzien gaf. Eusebius leverde zelfs nog aanvullende teksten uit het Nieuwe Testament aan waarmee de positie van Arius ten opzichte van Alexander verstevigd werd. Na een eigen concilie verzocht Eusebius zijn collega, bisschop Alexander, om de arianen weer te accepteren binnen de kerkgemeenschap. Maar bisschop Alexander van Alexandrië voelde daar weinig voor.

Zowel Alexander als Arius hadden een grote groep aanhangers weten te verkrijgen. Bisschop Alexander van Alexandrië werd gesteund door bijna honderd bisschoppen uit Egypte en Lybië, en Arius werd naast bisschop Eusebius de invloedrijkste bisschop van het Oost-Romeinse Rijk, ook gesteund door de aanhang van bisschop Militius, de rivaal van Alexander.

De Oost-Romeinse keizer Licinius zag zo de vrede en eenheid binnen zijn rijk bedreigd worden en greep in. Om in de toekomst te voorkomen dat de bisschoppen met hun concilies een kleine discussie tussen twee geestelijken weer zouden laten escaleren tot een groot dogmatisch probleem, verbood hij de bisschoppen om zelfstandig concilies bijeen te roepen. Nadat Constantijn de Grote niet lang daarna de Oost-Romeinse

keizer Licinius had verslagen en het oostelijke en westelijke rijk weer onder één leider verenigd had, besloot Constantijn dit verbod voorlopig te handhaven.

De climax van Nicea

Hoewel keizer Constantijn de discussie tussen Arius en Alexander eigenlijk een klein lokaal religieus-filosofisch debatje vond dat verder niet relevant was, voelde hij zich nu toch gedwongen om zich met deze kwestie te bemoeien.² De stedelijke aanhangers van de beide facties probeerden elkaar namelijk niet altijd uitsluitend verbaal, maar ook fysiek van hun gelijk te overtuigen. Hierdoor besepte Constantijn, net als Licinius, zijn voorganger in het Oost-Romeinse Rijk, dat onrust in de kerk leidt tot onrust in zijn rijk. Hij stuurde daarom een brief naar zowel Arius als Alexander waarin hij hen beiden beschuldigde van het creëren van een controversie die eigenlijk nooit had mogen bestaan. Hij wees er verder op dat hij vrede, harmonie en eenheid nastreefde en droeg beide ordeverstoorders op om deze discussie onmiddellijk te staken. Maar de geest was al uit de fles. Alexander van Alexandrië had in een geschrift gevraagd om de steun van alle oostelijke bisschoppen en vrijwel allemaal hadden ze deze toegezegd.

Deze snelle steun van de Oost-Romeinse bisschoppen aan Alexander van Alexandrië is opvallend. Wat waarschijnlijk in hun beslissing

heeft meegespeeld was dat bisschop Eusebius van Nicomedia een vertrouweling was geweest van de door de christelijke Constantijn verslagen Oost-Romeinse keizer Licinius. Keizer Licinius was in tegenstelling tot keizer Constantijn namelijk geen christen. En toen Constantijn ten strijde trok tegen Licinius, presenteerde hij deze burgeroorlog als een kruistocht om de christenen in het oosten te bevrijden van Licinius' onderdrukking.³ En hoewel weinig bisschoppen onder de – volgens Constantijns propaganda – tirannieke keizer Licinius hadden geleden, waren ze toch sterk op hun hoede. Het feit dat Licinius enkele vooraanstaande christenen voor verraad had laten executeren omdat hij hen verdacht van samenwerking met zijn rivaal Constantijn, zal de antichristelijke reputatie van Licinius ook niet veel goed gedaan hebben. Vanuit dat perspectief was Eusebius dus de lakei van een heidense keizer die de christelijke keizer tegenwerkte en daarmee het christelijk geloof frustreerde. De steun van de bisschoppen aan Alexander van Alexandrië was zo dus waarschijnlijk vooral een tegenstem gericht aan Eusebius van Nicomedia.

Door die steun van zo veel bisschoppen riep Constantijn in 324 noodgedwongen alle bisschoppen uit het Oost-Romeinse Rijk naar Nicea, in het huidige noordwesten van Turkije, voor een concilie. Dit was dicht bij de woning van de keizer, zodat hij zelf de vergadering kon voorzitten en de bisschoppen onder controle kon houden. In het concilie waren ook enkele bisschoppen uit het West-Romeinse Rijk aanwezig, maar hun taak beperkte zich waarschijnlijk vooral tot die van vertegenwoordiger van dat deel van het kerkelijke gebied. Wat dat betreft was het dus zeker geen oecumenisch concilie van de gehele christelijke kerk. Het doel was vooral om de lokale chaos weer onder controle te brengen.

'Nicea was dicht bij de woning van de keizer, zodat hij zelf de vergadering kon voorzitten en de bisschoppen onder controle kon houden'

Om het Concilie van Nicea beter te begrijpen is het belangrijk om even een klein stapje in de tijd te maken. Van het concilie zelf zijn geen officiële notulen bewaard gebleven. Deze waren vrijwel direct na afloop van het concilie al verdwenen. Wat wij van het concilie weten, weten wij door een boek dat Athanasius, een fanatiek strijder tegen het arianisme, bijna vijfentwintig jaar later geheel uit eigen geheugen erover geschreven heeft. Athanasius was tijdens het Concilie van Nicea de secretaris van bisschop Alexander van Alexandrië. En na de dood van Alexander volgde Athanasius hem op als bisschop. Maar omdat Athanasius ten tijde van het concilie slechts

Keizer Constantijn tijdens het Concilie van Nicea temidden van soldaten en bisschoppen. Op de voorgrond worden ariane boeken verbrand. Deze pentekening uit omstreeks 825 is de oudst bestaande afbeelding van het concilie. Bron: Biblioteca Capitolare, Vercelli.

² Zie Lyman, J. R. (2007), 'The invention of "heresy" and "schism"', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Constantine to c.600*. (Vol. 2). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 296-316.

³ Zie Barnes, T. D. (2013). *Constantine: Dynasty, religion and power in the later Roman empire*. Chichester, West Sussex, U.K.: Wiley-Blackwell.

Een oosters orthodox icoon van het Concilie van Nicea in 325. Anonieme bron.

diaken was, was hij geen deelnemer aan het debat. Het is niet eens zeker of hij überhaupt op het concilie aanwezig was. De betrouwbaarheid en de neutraliteit van het verslag van Nicea zijn dus op zijn zachtst gezegd wat twijfelachtig. En er zijn er die zelfs beweren dat Athanasius bewust de waarheid geweld heeft aangedaan.⁴ Daarnaast lijkt het uit de verslagen van Athanasius alsof de kerk een behoorlijk homogene gemeenschap was en er slechts twee partijen aan het concilie deelnamen. Maar aan het concilie deden meerdere verschillende grote stromingen mee, zoals bijvoorbeeld aanhangers van de gnostiek, het manicheïsme of het sabellianisme, en er waren ook bisschoppen die vooral hun eigen ideeën vertegenwoordigden. Van twee duidelijke kampen was dus zeker geen sprake. Toch beschreef Athanasius het concilie als de strijd tussen twee stromingen binnen de kerk: het arianisme en de orthodoxie. Belangrijk is hierin het begrip orthodoxie. Tegenwoordig wordt dit gezien als het heel streng vasthouden aan de kerkleer en kan het begrip bij sommige mensen vooral negatieve associaties oproepen. Maar in de vierde eeuw had het een iets andere betekenis. Het is een begrip dat ontstaan is in de periode van het Concilie van Nicea en heeft er waarschijnlijk ook haar oorsprong.⁵ Het is Grieks en betekent niet meer dan 'juiste aanbedding' of 'juiste leer'. Dat de *Griek* Athanasius voor dit begrip koos als duiding van zijn ideeën is daarom ook erg logisch. Waarschijnlijk bedoelde hij het vooral heel letterlijk. Dat hij het concilie afschildert als een botsing tussen twee dogma's is ook niet verrassend. Keizer Constantijn had immers het concilie bijeen geroepen om de geschillen tussen deze twee op te lossen.

Icoon met de tekst van de geloofsbelijdenis van het Concilie van Nicea, voorgehouden door keizer Constantijn en bisschoppen.

Polemisch label

Zo waren er dus op het concilie stromingen die zich achter de visie van Alexander schaarde en stromingen die zich hier niet volledig in konden vinden, waarvan de belangrijkste de arianen waren. Athanasius gebruikte de term arianen dus vooral als een polemisch label om iedereen die kritiek had op 'de juiste leer' onder een gemeenschappelijke (negatieve) noemer te plaatsen. Ondanks dat de enige overeenkomst die deze groepen hadden was dat ze het niet met de regels van de orthodoxie van Alexander eens waren. Dat er op het Concilie van Nicea twee groepen waren moet ook wat ruim gezien worden. De aanhang van Arius op het Concilie van Nicea bestond slechts uit zes priesters en twee bisschoppen. Hoewel een van die bisschoppen wel Eusebius van Nicomedia was, een van de belangrijkste bisschoppen van het Oost-Romeinse Rijk. Gezien het feit dat er meer dan tweehonderd deelnemers aan het concilie waren, vertegenwoordigden zij dus slechts een heel kleine groep. De grootste groep onder de deelnemers was op de hand van bisschop Alexander. Zij vertegenwoordigden dat wat de orthodoxie genoemd zou worden en verwierpen de ideeën van Arius. Bisschop Eusebius, die voor Arius was opgekomen, kwam er al snel achter dat zijn invloed heel beperkt was en koos eieren voor zijn geld. In zijn slotpleidooi gaf hij daarom een geloofsbelijdenis in erg neutrale termen, waar alle partijen zich in principe achter

konden scharen. Maar als keizer Constantijn de vergadering niet had voorgezeten zou zelfs deze neutrale geloofsbelijdenis toch onmiddellijk door de aanhangers van Alexander zijn neergesabeld. Constantijn zag echter de waarde en kwetsbaarheid van dit compromis en greep onmiddellijk in. Hij preeste deze belijdenis als zeer lovenswaardig orthodox, stelde dat het zijn eigen overtuigingen perfect verwoordde en verzocht alle aanwezige bisschoppen nadrukkelijk deze belijdenis meteen te onderschrijven. Er hoefde volgens hem slechts één klein detail te worden toegevoegd: de Vader en de Zoon waren *homoousios*, dat zoveel betekent als *van gelijke natuur*. De bisschoppen die de leer van Arius verdedigden waren zo verstandig om de keizer niet tegen te spreken en de verklaring werd aangenomen.⁶

Het lijkt zo alsof keizer Constantijn op deze manier het volledig met de leer van de drie-eenheid eens was. Dit is waarschijnlijk echter niet helemaal waar. Zoals eerder beschreven vond Constantijn de discussie tussen Alexander en Arius in eerste instantie een irrelevant lokaal debatje. Verder zal ongetwijfeld in de beslissing meegespeeld hebben dat bisschop Eusebius van Nicomedia een vertrouweling was geweest van de door Constantijn verslagen Oost-Romeinse keizer Licinius. De steun voor het standpunt van Alexander door Constantijn kan derhalve ook gezien worden als een uiting van wantrouwen voor Eusebius van Nicomedia. Daarnaast geloofde keizer Constantijn dat een sterke heerser verplicht was om sterke bisschoppen te creëren. De insubordinatie van Arius (gesteund door een bisschop die een vertrouweling was geweest van Constantijns rivaal Licinius) was een aanval op de autoriteit van bisschop Alexander die daardoor zwakker was. Door de zijde van Alexander te kiezen, die ook nog eens de mening van de meerderheid in het concilie vertegenwoordigde, wist Constantijn de machtspositie van zijn bisschop te herstellen. Zijn keuze tegen het arianisme was daarom waarschijnlijk vooral een politieke keuze.

De opkomst van het arianisme

Na het concilie wisten de bisschoppen die fel tegen het arianisme waren de slotverklaring steeds zó uit te leggen dat het arianisme steeds minder ruimte kreeg. De term 'christen' werd na het Concilie van Nicea langzaam gereserveerd voor volgers van de orthodoxie of 'de juiste leer', waardoor alles dat afweek bijna automatisch ketters werd genoemd. Zo leek een einde gekomen aan de invloed van de arianen, maar niets is minder waar. De eerder gewantrouwde bisschop Eusebius wist zich namelijk op te werken tot adviseur van keizer Constantijn. In die functie wist hij de gunst van de keizer te winnen. Hij overtuigde Constantijn om bisschop Alexander op te dragen om de excommunicatie van Arius ongedaan

te maken. Alle bisschoppen beseften nu dat de besluiten die op het Concilie van Nicea genomen waren niets meer voorstelden. En binnen drie jaar was het Concilie van Nicea volledig teniet gedaan.⁷

Na Constantijns dood in 337 werd het Romeinse Rijk verdeeld over zijn zoons. Toen dertien jaar later Constantius II, die een voorkeur had voor de leer van Arius, als enige heerser van het Romeinse Rijk overbleef, stond het arianisme er dus heel goed voor. Want doorgaans passen de onderdanen hun geloof aan aan de religie van de belangrijkste heerser. Constantius II riep een synode van enkele bisschoppen bij elkaar en liet hen een nieuwe geloofsbelijdenis opstellen. Hierin werd de term *homoousios* verboden en de keizer stelde als vervanging hiervoor het begrip *homoios* voor, wat zoveel betekent als 'lijkend op'.⁸ Deze tweede geloofsbelijdenis uit Sirmium (357) was een grote overwinning voor het arianisme en zou in de orthodoxie bekend worden als de 'Godslastering van Sirmium'. De orthodoxie leek op deze manier

'De aanhang van Arius op het Concilie van Nicea bestond slechts uit zes priesters en twee bisschoppen'

een sterke tegenwind te hebben. Want ook toen na de dood van Constantius II in 364 zijn zoon Valens (r. 364-378) de heerschappij over het Oost-Romeinse Rijk overnam, bleef het arianisme daar bevoordeeld worden.

Maar ook buiten het Romeinse Rijk werd de invloed van het arianisme steeds groter. Met name onder de Germanen. De Germanen waren een groep volken en stammen die een aan elkaar verwante taal spraken. De belangrijkste onder hen waren de Franken, de Juten, de Saksen, de Angelen, de Bourgondiërs, de Vandalen en de Goten. Ze leefden vooral aan de noordelijke en oostelijke grenzen van het Romeinse Rijk. Rond 336 benoemde bisschop Eusebius van Nicomedia, die tijdens het Concilie van Nicea Arius had verdedigd, de Gotische leider Ulfila tot bisschop voor de christenen in het land van de Goten. Door de invloed van Eusebius was Ulfila ook aanhanger van het arianisme. Ulfila had een goede christelijke opleiding genoten en beheerste naast de Gotische taal ook het Latijn en het Grieks. Hij nam het op zich om grote delen van de Bijbel in het Gotisch te vertalen. Door de taalkundige verwantschap verspreidden de ideeën van Ulfila zich eenvoudiger over de andere Germaanse stammen en kreeg onder hen het arianisme als leidende vorm van het christendom vaste grond onder de voeten. De positie van het arianisme werd daarna verder versterkt toen de Gotische leider Fritigern de hulp inriep van keizer Valens, die zoals eerder ►

⁴ Edwards, M. (2007), 'The first Council of Nicaea', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Origins to Constantine*. (Vol. 1). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 552-567.

⁵ Trevett, C. (2007), 'Asia Minor and Achaëa', in: Casiday, A. & Norris, F. W. (red.), *The Cambridge history of christianity: Origins to Constantine*. (Vol. 1). New York (etc.): Cambridge University Press, pp. 314-329.

⁶ Grant, R. M. (1975), 'Religion and Politics at the Council at Nicaea', in: *The Journal of Religion*, 55(1). Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-12.

⁷ Grant, R. M. (1975), 'Religion and Politics at the Council at Nicaea', in: *The Journal of Religion*, 55(1). Chicago: The University of Chicago Press, pp. 1-12.

⁸ Het homoios-credo stelt: 'De Zoon is als de Vader.' Het homoousios-credo stelt: 'De Zoon is gelijk aan de Vader'. Een subtiel verschil.

Marmeren buste van Valens (of mogelijk Honorius), omstreeks 400. Musei Capitolini, Rome.

gemeld ariëers was. Als dank bekeerde Fritigern zich ook tot het christendom. En in het bijzonder het christendom van zijn bondgenoot Valens, het arianisme.

Germaanse stammen

Toen in de loop van de vijfde eeuw het politieke machtscentrum van het Romeinse Rijk naar het oosten, naar Constantinopel, verschoof, verloor het West-Romeinse Rijk langzaam zijn macht. En waar de Germaanse stammen, zoals de Franken en de Alemannen, zich eerst voornamelijk aan de grenzen van het rijk bevonden, staken ze nu de Romeinse limes over en verspreidden ze zich over het gehele West-Romeinse Rijk. Daar namen zij steeds meer de lokale macht over. Deze Germaanse stammen waren, als ze al christelijk waren, vaak aanhangers van het arianisme zoals beschreven door de Gotische bisschop Ulfila. Hierdoor nam het arianisme binnen het West-Romeinse Rijk langzaam toe. Dit werd nog eens versterkt toen ook de (Ostro)Goten, onder druk

van de oprukkende Hunnen zich steeds meer binnen de rijksgrenzen van de Romeinen gingen vestigen. In het Oost-Romeinse Rijk kregen zij echter vrijwel geen voet aan de grond, waardoor ze neerstreken in het westelijke deel van het rijk. Vaak gingen ook deze Germaanse stammen de lokale populatie overheersen. Als deze bevolking zich daarna bekeerde tot het christendom, koos zij bijna automatisch voor de Gotisch-ariaanse variant. Zo kwam de in het Concilie van Nicea overeengekomen orthodoxie in het West-Romeinse Rijk steeds meer onder druk te staan. Toch verdween de orthodoxe variant van de kerk niet. In het West-Romeinse Rijk stonden zo in de vijfde eeuw twee interpretaties van het christendom naast elkaar. De Germaanse kerken behielden hun ariëers variant, terwijl vooral in de provincies rond de Middellandse Zee de kerken de orthodoxie aanhingen.

'In het West-Romeinse Rijk van de vierde eeuw was slechts twee procent van de bevolking tot christen gedoopt'

De impact van de dogmatische strijd tussen de verschillende doctrines binnen de christelijke kerk in het West-Romeinse Rijk van de vierde eeuw moet echter niet overschat worden. In deze tijd was daar waarschijnlijk slechts twee procent van de bevolking tot christen gedoopt. Zeker in de rurale gebieden bepaalden vooral vormen van primitieve magie het culturele leven. Als de mensen zich al tot het christendom hadden bekeerd, hield dit tot de elfde eeuw vaak niet meer in dan dat ze zich zo nu en dan eens verzamelden rond een kruis. In de praktijk van alledag zal het verschil tussen beide christelijke opvattingen dus waarschijnlijk nauwelijks merkbaar zijn geweest. Het arianisme verdween uiteindelijk van het christelijke wereldtoneel. Van actieve vervolging van aanhangers van het arianisme is echter weinig bekend. Gezien het kleine percentage van de bevolking dat christelijk was, het feit dat veel Germaanse leiders het arianisme aanhingen en dat de dogmatische verschillen die de bevolking in de praktijk van alledag ervoeren minimaal waren, zal hiervan ook weinig sprake zijn geweest. De vraag is dus waarom de orthodoxie toch sterker bleek.

Het herstel van de orthodoxie

Het arianisme is onder bisschoppen en priesters nooit echt populair geweest. Dit blijkt meteen al uit hoe de verhoudingen tussen arianisme en orthodoxie tijdens het Concilie van Nicea lagen. Vrijwel alle aanwezige priesters en bisschoppen wezen het arianisme sterk af en probeerden deze

ook na het concilie steeds meer uit te sluiten. Dat niet lang daarna het arianisme in de hoogste lagen van de maatschappij toch aan aanhang won, maakt dan niet meer uit. Zelfs de ariane keizer Constantius II, de zoon van keizer Constantijn de Grote, kon deze weerstand niet breken. Niet dat hij dit niet geprobeerd heeft. Zoals eerder al genoemd, riep keizer Constantius II in 357 een concilie in Sirmium bijeen waarin de term *homoousios* werd vervangen door *homoios* (zie noot 8). Maar toen de bisschoppen met deze belijdenis thuiskwamen, stuitten ze op groot verzet van hun priesters. Daarom besloot de keizer om twee jaar later twee concilies te houden waarbij meer dan vierhonderd bisschoppen uit het gehele rijk bijeenkwamen. Het doel was om de kerkelijke eenheid te herstellen. Maar tot ongenoegen van Constantius verwierp een meerderheid van de aanwezige bisschoppen, en vooral die uit het West-Romeinse Rijk, zijn *homoios*-geloofsbelijdenis. In een tweede stemronde werden de 'opstandige' bisschoppen sterk onder druk gezet om toch met de geloofsbelijdenis in te stemmen. Pas nadat er een aantal anti-ariaanse veroordelingen aan werden toegevoegd, werd deze uiteindelijk aangenomen. De overwinning van het arianisme was dus vooral cosmetisch.

Ook het feit dat veel Germaanse stammen zich vanaf de vierde eeuw steeds meer in het West-Romeinse Rijk vestigden, en vasthielden aan het door bisschop Ulfilaf opgestelde arianisme, had weinig effect op de overwinning van het arianisme. Zij hadden zich vooral in het West-Romeinse Rijk gevestigd dat na de dood van keizer Theodosius I de Grote, in 395, langzaam macht kwijtraakte. Tegenwoordig wordt dit verlies van macht het einde van het West-Romeinse Rijk genoemd, ook al bleven de inwoners van deze gebieden zich vaak zelf nog gewoon wel als Romein zien. En vooral dit laatste is een belangrijke factor in de overwinning van de orthodoxie. Het westelijke machtsverlies leidde tot een strijd tussen verschillende machtige generaals die elkaar heftig beconcurrerden, waardoor er diverse Germaanse koninkrijken ontstonden. Een van deze koninkrijken was van de Franken, die onder koning Clovis een belangrijke rol in de overwinning van de orthodoxie zouden spelen. In het oosten kregen de Germanen hier echter niet de kans toe. De macht in het Oost-Romeinse Rijk bleef in tact. En in 381 stelden keizer Theodosius I en zijn medekeizers Gratianus en Valentinianus in het Concilie van Constantinopel hier zelfs een nieuwe constitutie vast waarin het Concilie van Nicea weer werd bevestigd en afwijkingen van deze leer werden verboden. Op die manier was het arianisme dus feitelijk verboden en waren hierna de keizers van het Oost-Romeinse Rijk uitsluitend nog volgers van de orthodoxie. Het gevolg was dat de christenen in

het Oost-Romeinse Rijk vooral de orthodoxie van het Concilie van Nicea bleven volgen, terwijl het arianisme in het West-Romeinse Rijk langzaam in omvang toenam.

Gallo-Romeinse elite

De Gallo-Romeinse elite in het West-Romeinse Rijk, die de bestuurstaken in zowel het openbare als het religieuze leven voornamelijk voor zijn rekening nam, bleef zich sterk verbonden voelen met het Romeinse Rijk. Dat vanaf de vijfde eeuw hun 'nieuwe' Germaanse heersers het arianisme aanhingen, was voor hen geen reden om van hun (orthodoxe) geloof te vallen, want 'echte' Romeinen wisten dat deze versie van het christendom eigenlijk onwettig was. In de vijfde eeuw zal de samenwerking tussen de Germaanse koning en zijn bestuurlijke elite daardoor dus niet optimaal zijn geweest. Een probleem dat uiteindelijk door koning Clovis werd opgelost door zich te bekeren tot het Oost-Romeinse geloof. Hij kreeg hierdoor de erkenning vanuit Constantinopel en werd ook nog eens tot consul verheven. De Gallo-Romeinse elite had zo weer het gevoel onder het legitieme Romeinse gezag van een West-Romeinse keizer te vallen. Zijn ariane concurrenten zagen de voordelen en velen volgden het voorbeeld van Clovis. En nu Clovis zich bekeerd had tot de orthodoxie trad het proces weer in werking waarmee de onderdanen zich vaak aanpassen aan het geloof van hun vorst. Zo kon het gebeuren dat de aanvankelijk sterke positie van het arianisme niets waard bleek te zijn en het uiteindelijk van het christelijke toneel verdween. ■

De doop van Clovis, vijftiende-eeuws miniatuur.

